

Kûfe'nin Sosyal ve Kültürel Yapısına Genel Bir Bakış (7-10. Yüzyıl)

*An Overview on Social and Cultural Structure of Kufa
(7th-10th Centuries)*

Sevgi Badur*

Öz

Hız. Muhammed'in vefatından sonra Hulefâyı Râşidin devrinde İslâmiyet hızla Arap Yarımadası'nın dışına kadar yayılmıştır. Hız. Ömer döneminde Sâsâni İmparatorluğu ile M. 636 yılında yapılan Kadisiye Savaşı'nda başkentleri Medâin'in ele geçirilmesinin ardından M. 642 yılında yapılan Nihavend Meydan Savaşı'nda bir kez daha ağır bir yenilgiye uğratılmışlardır. Böylece Müslümanlar Sâsâni İmparatorluğu'nun bölgedeki hâkimiyetine son vererek büyük bir zafer elde etmişlerdir. Hız. Ömer döneminde yapılan bu fetihlerin yanı sıra devlet teşkilatlanmasında da önemli adımlar atılmıştır. Bunlardan en önemlisi de Kûfe, Basra ve Fustat gibi ordugâh şehirlerin kurulmasıdır. Bu şehirler kuruldukları andan itibaren önemli siyasi ve sosyal olaylara sahne olmuştur. Sa'd b. Ebi Vakkâs tarafında kurulan Kûfe, sahip olduğu stratejik konumu ve verimli arazileri sayesinde bölgenin ekonomik ve kültürel bakımından gelişmesini sağlamıştır. Bu özellikleri sayesinde Hız. Ali ve ilk Abbasî halifeleri tarafından Bağdat kuruluncaya kadar başkent olarak tercih edilmiştir. Bunların yanı sıra Kûfe, İslâm dünyasında oluşan düşünce ekollerinin, tasavvufun, İslâmi ilim ve kültürün merkezi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kûfe, Sa'd b. Ebi Vakkâs, Hız. Ömer, Hız. Ali

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi

Abstract

After the death of Prophet Mohammed in Rashidun Caliphate era, Islam widened till out of Arabian Peninsula. In caliphate Umar era, Sassanid Empire was defeated severely again in 642 AD. in Nihawand Battle after Sassanians capital city Madain was captured in Qadisiyya Battle in 636 AD. So, Muslim people gained a great victory ending sovereignty of Sassanid Empire in that land. Besides the conquerings which took place in caliphate Umar era, some considerable steps were taken in state organisation. Military camp cities such as Kufa, Basra and Fustat were the most important founded cities. Since the founding of these cities, some important social and political events by Sa'd İbn Abi Waggas, since which had strategical location and productive lands provided improving of the city in economic and cultural ways. Thanks to its features, it was preferred as a capital city by caliphate Ali and Abbasid caliphates until Bagdad to be found. Besides these, the Kufa was the centre of school of thoughts, sufism and Islamic science and culture that formed in Islamic World.

Keywords: Kufa, Sa'd İbn Abi Waggas, Umar, Ali

Giriş

Kûfe'nin Kuruluşu ve Tarihçesi

Babil topraklarında bulunan ve Irak'ın ekilebilen bölgesinde büyük bir şehir olan Kûfe, bugünkü Necef kenti ile Kerbelâ arasında, Bâbil harabelerinin güneyinde, Fırat'ın batı kenarında kurulmuştur. Hîre'nin 5 km kuzeyinde ve Bağdat'a da 170 km uzaklıktadır. Bir kavim onları Haddülezzâ olarak adlandırmıştı. Ebubekir Muhammed b. el-Kasım'ın rivayetine göre Kûfe, Arapların yuvarlak kumul tepesi için kullandıkları Kûfân ve Kevfân sözünden esinlenilerek yuvarlak olması sebebiyle bu adı almıştır. İsminin arazi şeklinden dolayı yuvarlak kumul tepesi, çakıl taşları ve karışmış kumul tepesi veya insanların toplandıkları yer anlamlarını taşıyan Arapça kûfe kelimesinden geldiği de ifade edilmektedir. Ayrıca ismini bela ve şer anlamına gelen Kûfan'dan aldığı da rivayet edilmektedir. Kûfe'nin boylamı 69,5 derece olup enlemi 31,6 derecedir.¹ Şehrin adı konusunda değişik rivayetler olduğu gibi kuruluş tarihinde de ihtilaflar söz konusudur. Kaynakların genellikle belirttikleri üzere Kûfe şehri, M. 638 yılında kurulduğu kabul edilmektedir.²

Hız. Muhammed döneminde Mekke ve Medine şehirlerinde doğan İslâmiyet, Hulefâyı Râşidin döneminde Arap Yarımadası, Irak, Suriye ve Mısır topraklarına kadar yayılmıştır. İslâmiyet'i kabul eden göçebe Araplar yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Bunun siyasi, askeri ve iktisadi gibi sebeplerin olmasının yanında en önemli faktör din olmuştur. Nitekim İslâm dininin ibadet ve ilkelerinin birçoğunun tek olarak değil de cemaat halinde yapılması insanların bir arada yaşamasını gerekli hale getirmiş-

1 Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Ebi Abdullah b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, 1979, I-V, s./ p. 558-559.

2 Ahmed b. Yahya b. Câbir Belâzurî, *Fütuhû'l Büldân*, çev.: Mustafa Fayda, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 394; Abu Jafar Muhammed İbn Jarir al-Tabari, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-rusul wa'l-muluk): The conquest of Iraq, Southwestern Persia, and Egypt*, translated and annotated by: Hautier H. A. Juynboll, editorial board: Ihsan Abbas and others, Albany: State University of New York, 1989, XIII, s./ p. 65-66.

dir.³ Bu dinden kaynaklanan faktörlerin yanında Müslümanlar fethedilen bölgeyi elde tutabilmek, oraya hükmedebilmek, vergi ve ganimetleri toplayıp muhafaza edebilmek, daha da önemlisi yeni fetihler için askeri üsler tesis etmek amacıyla fethedilen topraklar üzerinde yeni şehirler kurma ihtiyacı duymuşlardır. Çünkü bu hususları fethedilmiş şehirlerde yapmak imkânsızdı. Ayrıca İslâm dini, fethedilen şehirlerdeki insanları katletmek veya zorla başka yerlere sürgün etmeyi yasaklamıştır.⁴ Bu sebeplerden dolayı Müslümanlar fethettikleri bölgelerde stratejik bakımdan önemli olan topraklarda ordugâh şehirler kurmuşlardır. İlk ordugâh şehirleri yerleşimin yoğun olduğu Irak'ta kurulmuştur. Bunlardan Kûfe, Basra ve Fustat gibi yerleşim alanları Hz. Ömer zamanında kurulan ilk ordugâh şehirler arasında yer almaktadır.⁵

Kûfe, Kadisiye Savaşı'ndan sonra Hz. Ömer'in emriyle Sa'd b. Ebi Vakkâs tarafından kurulmuştur. Belâzurî, Fütuhû'l Büldân adlı eserinde naklettiği rivayete göre Sa'd b. Ebi Vakkâs, Kadisiye Savaşı'ndan sonra Medâin'e giderek er-Rûhiye ile Behüresir halkıyla anlaşarak Medâin'i fethetmiştir. Bu sırada Hz. Ömer'in isteğiyle Sa'd, askerleri Sûku Hakeme'ye nakletmiştir. Ancak burada askerleri sivrisineklerin rahatsız etmesi nedeniyle askerlerin sağlığı bozulmuştur. Sa'd'ın bu durumu Hz. Ömer'e bildirmesi üzerine halife, ordugâh şehir olması için Medine ile arasında deniz engeli bulunmayan yeni bir yer tespit etmesini istemiştir. Sa'd, halkın yerlerini belirlemek için Ebu'l Heyyac el-Esedî Amr b. Mâlik b. Cünâde'yi görevlendirdiği sırada Abdulmesih b. Bu-

3 Yılmaz Can, "Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM*, 6, 2005, s./ p. 216.

4 Enfal Suresi, 8/72: "Onlar kimseler ki iman edip hicret ettiler ve mallarıyla, canlarıyla Allah yolunda cihat ettiler ve o kimseler ki barındırdılar ve yardıma koştular, işte bunlar birbirlerinin velileridirler. İman edip hicret etmeyenler ise, hicretlerine kadar sizin için onlara velilik adına bir şey yoktur. Bununla beraber eğer dinde yardımınızı isterlerse, yardım etmek de üzerinize borçtur. Ancak sizinle aralarında anlaşma bulunan bir kavim aleyhine değil. Allah amellerinizi gözetiyor."

5 Can, "Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli", s./ p. 216.

kayle, Kûfe'nin yerini göstererek buranın çölden alçak, sivrisinek yatağından yüksek bir yer oluşunu söylemiştir. Bunun üzerine Sa'd, o zamanlar Surestan (Haddülezzârâ) denilen yere Kûfe şehrini kurmuştur. Şehrin cami yapılacak yerine gelerek bir adama kible rüzgârı esen tarafa doğru ok atmasını emretmiştir. Böylece kiblenin tarafı belirlenmiştir. Ardından okçu kuzey ve güney yönlere ok atarak bu yönleri de belirlemiştir. Bundan sonra Sa'd, yüksek bir yerde şehrin camisini ve imaret dairesini kurmuştur. Nizarlılarla Yemenliler için iki ok çekti. İlk önce kimin oku çıkarsa onlara doğu tarafı verilmesi kararlaştırıldı. İlk önce Yemenlilerin oku çıktığı için şehrin en iyi yeri olan doğu tarafı onların mahallesi, caminin batı tarafı ise Nizarlıların mahallesi olmuştur. İşaretlerin iç kısmı da cami ile imaret dairesinin avlusu olarak bırakılmıştır. Burada inşa edilen Kûfe Camisi hem ibadetin hem de eğitim-öğretimin yapıldığı bir mekân olmuştur.⁶ Hz. Ömer'in emriyle caminin yanına "Künâse" adı verilen bir pazar yeri kurulmuştur. Bu pazar, zamanla ticari faaliyetlerin yanı sıra ilmi tartışmaların da yapıldığı bir kültür merkezi olmuştur.⁷

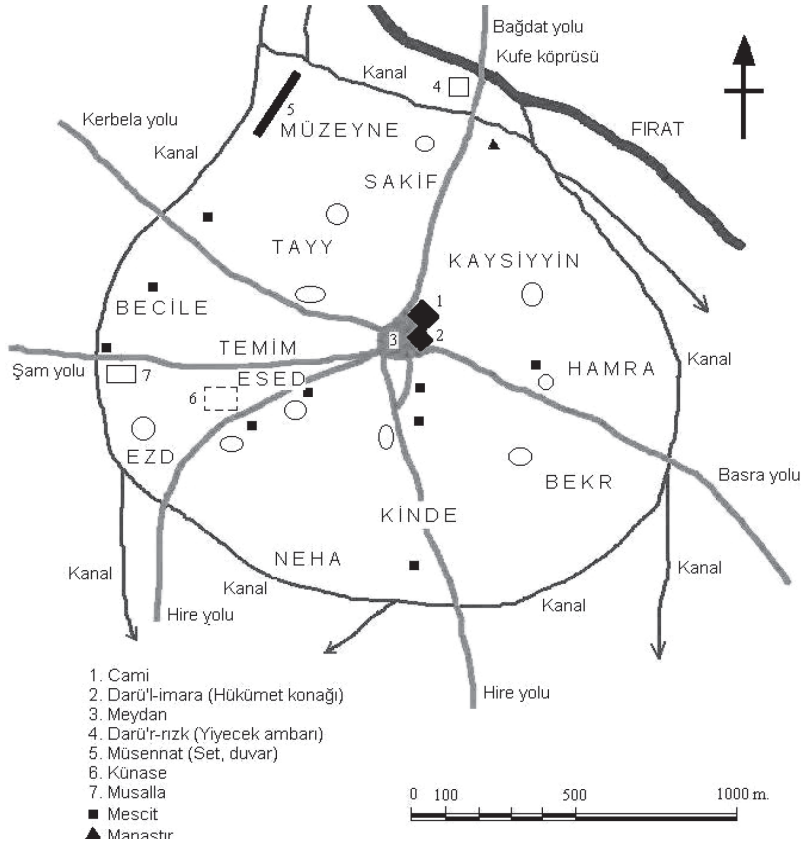
Kûfe inşa edilmeden önce buranın evleri şeker kamışından barakalardı. Savaşa çıktıkları zaman bunları söker tasaddukta bulunurlardı. Döndüklerinde de yeniden inşa ederlerdi. Kadınları da savaşlarında yanlarında gelirdi. Mugire b. Şube zamanında ise kabileler yüksek olmayan odasız evler inşa etmiştir. Ziyâd b. Ebîh'in emirliği döneminde de pişirilmiş tuğladan kapılar yapmışlardır. Kûfe'de pişirilmiş tuğla kapıların çoğu Murad ve Hazreç'tendi. Hz. Ömer, Sad'a mektup yazarak merkezi mescidi savaşçıların sayısına göre planlamasını söylemiştir. Sad, burayı kırk bin kişilik yapmıştır. Ziyâd buraya geldiğinde, bu sayıyı yirmi bin daha arttırmıştır. Pişirilmiş tuğla ve Ahvaz'dan ustalar getirtmiştir. Kûfe'nin 16,3 mil mesafe uzunluğunda ve Rebia ve Muzar'dan elli

6 Belâzurî, s./ p. 394-396.

** Metrik sisteme geçilmeden önce kullanılan 75 ile 90 cm arasında değişen bir uzunluk ölçüsüdür. Bkz. Mehmet Erkal, "Arşın", *DİA*, III, s./ p. 411-413.

7 Casim Avcı, "Kûfe", *DİA*, XXVI, İstanbul, 2002, s./ p. 339.

bin Arap evi bulunmaktaydı. Diğer Araplardan yirmi dört bin, Yemenlilerden altı bin ev vardı. Yemenlilerin sayısı on iki bindi ve Nizar sekiz bindi.⁸

7-9. asırlarda Kûfe'nin Planı

(Louis Massignon, Explication du Plan de Kufa (Iraq), s/ p. 336.)

Müslümanlar Kûfe'ye yerleşince kamıştan evler yapmaya başlamışlardır. Ancak bu dönemde Kûfe'de çok şiddetli bir yangın çıkmıştır. Bundan dolayı Sa'd, kerpiçten ev yapmak için Hz. Ömer'den izin istemiştir. Hz. Ömer, üç odadan fazla ev yapma-

8 Hamevî, s./ p. 559-560.

mak ve binaların uzunluğu konusunda yarışa kalkışmamaları şartıyla izin vermiştir. Kûfe şehrinin düzenlenmesi konusunda Ebû Heyyâc b. Mâlik görevlendirilmiştir. Ana caddeler kırkar, ara caddeler yirmişer, sokaklar yedişer zirâ** olarak planlanmıştır. Şehirde ilk planı yapıлып inşa edilenler mescitler olmuştur. Yukarıda ifade edildiği gibi her ikisinin de tam ortasında uzak mesafeye ok atan birisi durmuş, her tarafa birer ok atmış ve bu okun düştüğü yerden sonra Kûfe Camisi yapılmıştır. Ona yakın bir yerde de Kûfe Sarayı olarak bilinen Sa'd'ın evi yapılmıştır. Bu evin yapımında kistrâların Hîre'deki yapılarının kireci kullanılmıştır.⁹

Kûfe, kısa sürede İslâm dünyasının en önemli ilim, siyaset ve savaş merkezlerinden biri olmuştur. Hz. Ali halife olunca kendisine biat etmeyen Muaviye'ye karşı yaptığı mücadelede durumunu güçlendirmek için hilafet merkezi olarak Kûfe'yi seçmiştir. Fakat zamanla meydana gelen olaylara bakacak olursak Hz. Ali'nin bu yeni başkenti seçmekte başarısız olduğu görülmektedir. Çünkü Kûfelilerin itimatsızlığından dolayı şehirde bir türlü düzen sağlayamamıştır. Buna rağmen Hz. Ali, Kûfe'yi sevdiği için vefatına kadar burada kalmaya devam etmiştir.¹⁰ Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra M. 661 yılında Kûfeliler Hz. Hasan'a biat etmişlerdir. Ona ilk olarak Hz. Ali tarafından Azerbaycan valiliğine getirilen Kays b. Sa'd b. Ubade biat etmiştir. Hz. Ali'nin vefat etmesinden sonra Şamlılarla savaşmak üzere harekete geçmesi için Hz. Hasan'ı ikna etmeye çalışmıştır. Hz. Hasan ise kimseyle savaşmak istemiyordu. Bu yüzden Kays b. Sa'd'ı Azerbaycan valiliğinden azledip yerine Ubeydullah b. Abbas'ı tayin etmiştir. Ancak etrafındakiler onu zorla bu görüşünden vazgeçirerek Kays b. Sa'd kumandanlığında büyük bir ordu ile Şam'a doğru hareket etmişlerdir. Hz. Hasan, Medâin dışında ordugâhını kurduğu sırada Kays

9 Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't Târîh*, çev.: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Bahar Yayınları, 1989, II, s./ p. 484-485.

10 Hasan İbrahim Hasan, "Kûfe'nin Kuruluşu", *İslâm Tarihi Ansiklopedisi*, çev.: İsmail Yiğit ve Sadreddin Gümüş, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985, I/ II, s./ p. 236.

b. Sa'd'ın öldürüldüğü haberini almıştır. Bu haber üzerine askerler ayaklanarak etrafı yağmalamaya başlamışlardır. Bütün bunlar karşısında oldukça öfkelenen Hz. Hasan, Muaviye'ye bir mektup göndererek halifeliği teslim etme karşılığında barış pazarlığında bulunmayı teklif etmiştir. Muaviye bütün şartları kabul edip anlaşmayı yaptıktan sonra Kûfe halkından da biat almıştır.¹¹

Halifeliği kabile asabiyeti temeline dayanan bir mücadele ile ele geçiren Muaviye'nin en kalıcı icraatı oğlu Yezid'i veliaht tayin etmesidir. Böylece İslâm devletini veraset kuralını esas alan bir hanedana dönüştürmüştür.¹² Hilafet müessesesine ondan daha layık olanlar varken Yezid'in İslâm devletinin başına getirilmesi İslâm tarihinde hiçbir zaman kapanmayan yaraların açılmasına sebep olmuştur. Çünkü Yezid'in veliaht tayin edilmesi Müslümanlar arasında saltanatın tesis edilmesi ve şura düşüncesini yok etmiştir.¹³ Bu duruma karşı çıkan Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Ömer, Yezid'e biat etmeyerek Medine'den Mekke'ye gitmişlerdir. Hz. Hüseyin'in Yezid'e biat etmeyip Mekke'ye gittiği haberini alan Kûfeliler, onu hilafete getirmek için kendisine davet mektupları yazmışlardır. Hz. Hüseyin, Kûfelilerin davetini kabul ederek yakınlarının bütün uyarılarına rağmen kafilesiyle birlikte Kûfe'ye doğru yola çıkmıştır. Ancak H.61/M.680 senesinde Kerbelâ denilen yere geldiğinde Ubeydullah b. Ziyâd'ın kumandanlığındaki Emevi ordusu tarafından ailesiyle birlikte şehit edilmiştir.¹⁴

Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra İslâm dünyasında Emevîlere karşı muhalefet daha da artmıştır. Nitekim Abdullah

11 Tabari, *The history of al-Tabari (Ta'rih al-rusul wa'l-muluk): Between civil wars: the caliphate of Mu'awiyah*, translated and annotated by Michael G. Morony, editorial board Ihsan Abbas and others, Albany: State University of New York, 1987, XVIII, s./ p. 1-5.

12 İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *DİA*, XXX, 2005, s./ p. 333.

13 İhsan Süreyya Sırma, *Emevîler Dönemi Hilafetten Saltanata*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1990, s./ p. 38.

14 Ebu Hanife Ahmed b. Davud ed-Dineverî, *el-Ahbâr et-Trvâl*, çev.: Nusrettin Bolelli ve İbrahim Tüfekçi, İstanbul: Hivda İletişim, 2007, s./ p. 280-301.

b. Zübeyir, Hz. Hüseyin'in şehadetinden hemen sonra Mekke'de halifeliğini ilan etmiş, başta Kûfe ve Basra olmak üzere Suriye dışında İslâm kentlerinin tamamına yakını ona biat etmişlerdir.¹⁵ Kûfe'de Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin ardından Şia'ya mensup olanlar yaptıklarından dolayı kendilerini kınamaya ve pişmanlık duymaya başlamışlardır. Başını Hz. Ali'nin yakın dostları olan Süleyman es-Surat, Fezâreli Müseyyeb b. Necebe, Abdullah b. Sa'd b. Nufeyl, Abdullah b. Vâl ve Rifâ'a b. Şeddâd el-Becelî'nin çektiği bu gruplar, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi üzerine onu yalnız bıraktıkları için pişman olmuş ve Tevâbun yani "tevbe edenler" adı altında birleşerek Emevîlere karşı mücadele etmişlerdir. Kûfe'deki son hareket ise M. 685-686 yılında kendisinin Hz. Ali'nin oğlu Muhammed el-Hanefiyye adına hareket ettiğini söyleyerek isyan eden Muhtar es-Sekafi hareketi olmuştur.¹⁶

Emevîler döneminde özellikle Kûfe merkezli isyanlar, yaklaşık yarım asırdan fazla bir duraklamadan sonra Abbasîlerin ortaya çıkmasıyla tekrar başlamıştır. Uzun zamandan beri Ebu Müslim Horasanî'nin öncülüğünde gizliden gizliye hazırlanan isyan M. 749 yılında Kûfe'de başlamıştır. Abbasîler Kûfe'yi kolaylıkla ele geçirerek yirmi yıla yakın bir zamanda burayı kendilerine başkent yapmışlardır. Halife Mansur'un ikinci başkent olarak M. 766 yılında Bağdat şehrini kurmasıyla Kûfe başkentlik önemini kaybetmiştir. Bununla birlikte şehir uzun bir müddet önemli bir askeri idare merkezi olarak kalmış ve ilim alanında kazanmış oldukları şöhret XI. asra kadar devam etmiştir.¹⁷ Ancak Kûfe, Fatımî halifesi Aziz'in yanlarına çektiği ve Abbasîlere karşı tahrik ettiği Karmatîler tarafından M. 982-983 yılında işgal edilmiştir. Şehir etrafındaki kuşatmayı ancak halkın ödediği yüksek miktardaki mallar karşılığında kaldırmışlardır. M. 945 yılında başkent Bağdat'ı ele geçirerek bölgede siyasi bir nüfuz oluşturan Büveyhîlerin hü-

15 Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995, VIII, s./ p. 387.

16 İbnü'l-Esir, IV, s./ p. 150, 195.

17 K. V. Zettersteeyn, "Kûfe", *İA*, 1977, VI, s./ p. 966.

kümdarı Samsâmüddeve, Kûfe'yi istila etmek isteyen Karmatîleri birkaç defa geri püskürtmüş ve onlara büyük zayıatlar verdirmiştir. Büveyhîler Şii olmaları sebebiyle Kûfe'ye büyük önem vermişlerdir. Ancak hilafetlerinin zayıflamasıyla birlikte Kûfe'deki hâkimiyet tekrar Karmatîlerin eline geçmiştir. Bunun üzerine Büveyhî hükümdarı Bahaüddeve şehri Ukaylilerin reisine iktâ olarak vermiştir. Bir süre sonra Mezyedilerin eline geçen Kûfe, M. 1101-1102 yılında Hile'nin kurulmasıyla eski önemini tamamıyla kaybetmiştir.¹⁸ Ortaçağ seyyahları arasında önemli bir yere sahip olan İbn Battûta, gezdiği yerler arasında yer alan Kûfe'nin, Peygamber dostlarının, tabiinin, yüce bilginlerin, erdemlilerin yurdu ve müminlerin emiri Hz. Ali'nin hilafet merkezi olduğu için ayrıcalıklı bir yer olduğunu ancak Moğolların buralara kadar gelmesi ve Hafâce kabilesinden gelen bedevilerin eşkıyalık yapmaları sebebiyle her yanının harap olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca çarşılarının gayet zengin olduğunu, Kûfe Camisi'nin hâlâ çok güzel ve sağlam olduğunu anlatmıştır.¹⁹

Kûfe'nin Sosyal Yapısı

Irak bölgesine Arap göçleri aslında İslâmiyet öncesine dayanmaktadır. İyad, Bekr, Tağlib, Kudaa, Lahm gibi kabileler bölgeye yerleşerek Hristiyanlık dinini benimsemişlerdir. Ancak bu kabileler Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in fetih amaçlı gönderdiği kabilelerle birleşerek Irak'ı fetheden Müslüman Arapların öncüleri arasında yer almışlardır.²⁰ Irak'ta bulunan Arapların yanı sıra çoğunluğu Zerdüşt dinine inanan Farslar ve yerli halk oluşturuyordu. Bunlar değişik ırk ve inançta olan topluluklardı. Aralarında Hristiyan, Yahudi, Sabîi, Budist ve Maniheiztler bulunmaktaydı. Bunlar Keldaniler, Süryaniler gibi eski kavimlerden geri kalanlardı. İslâm

18 Hasan, "Siyasi ve Dini Hareketler", IV/V, s./ p. 312-313; Zettersteeyn, "Kûfe", s./ p. 966.

19 Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 4. Baskı, çev.: A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015, s./ p. 214-215.

20 Adem Apak, *Asabiyyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihindeki Etkileri*, İstanbul: Düşünce Yayınları, 2004, s./ p. 174-175.

öncesi bunların hepsine Arâmiler ismi verilirken Müslümanlar Nabatiler ismini vermişlerdir. Kûfe'de bulunan yerli halk arasında özellikle Farslar, Deylemler, Necranlılar, Bizanslılar ve Hîreliler bulunmaktaydı.²¹

Farslar, Sâsâniler döneminde İran ve Orta Asya'da daha çok "dihkân" olarak bilinmekteydiler. Dihkânlar, soylu sınıfına ait olup sayıları oldukça fazlaydı. Sâsâniler döneminde özellikle köylerin idaresi ve devlet adına vergi toplamakla mükelleftiler. İslâm fetihlerinden sonra İslâm hâkimiyetini kabul eden bu dihkânlar yerlerinde bırakılmıştır. Çünkü Müslüman idareciler yerli halkın temsilcilerine ihtiyaç duyuyorlardı. Böylece dihkânlar uzun bir süre daha mevkilerini korumuşlardır.²² Hz. Ali Kûfe'ye geldiğinde Sevad'da bulunan Farsların temsilcilerini toplayarak onlardan Sâsânî tarihi hakkında bilgiler aldığı bilinmektedir. Hîre'den Kûfe'ye göç eden Farsların birçoğu İslâmiyet'i kabul etmiş olan mevâliler arasında bulunmaktaydılar.²³ Sevad'ın yerlileri olan Babilî İranlıların Kûfe'de bulunanların büyük bir kısmı Mazdaist veya Maniheistti. Bu yüzden Kûfe, hem Babil'de yaşayan hem de şehirde yaşayan Maniheistlerden önemli bir şekilde etkilenmiştir. Nitekim Kûfe'deki gnostik²⁴ düşüncenin temelinde Maniheizm'in

21 Mehmet Erdoğan, "İbn Mesud'dan Ebu Hanife'ye Rey Mektebi", *İmâm-ı A'zam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Bursa: Kurav Yayınları, 2005, s./ p. 319.

22 Faruk Sümer, "Dihkan", *DİA*, 1994, IX, s./ p. 289-290.

23 Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 2. Basım, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015, s./ p. 184.

24 Gnostisizm, Tanrı, âlem, insanın kurtuluşu ve bilgi gibi temel konularda kendine özgü açıklamaları olan, M. Ö. V. ve IV. asırlardan itibaren Ortadoğu'daki çeşitli toplumlar tarafından yaygın olarak temsil edilen dini-felsefi bir akımdır. Gnostisizm, başlı başına bir diz veya mezhep değil, tıpkı Mehdi düşüncesinde olduğu gibi, birçok gelenek içerisinde doğal veya kültürel etkileşim sonucunda çıkan bir akımdır. Yahudilik ve Hristiyanlık içinde Batı tipi gnostik inanç ve öğretileri temsil eden birçok ekol mevcut olduğu gibi, tamamıyla gnostik bir karaktere sahip olan ve Doğu tipi gelenekler olarak bilinen Sabiilik ve Maniheizm gibi akımlarda bulunmaktadır. Ayrıca ilk dönem İsmâîli kozmolojisiyle gnostik Sabiilerin dini telakkileri arasında da benzerlikler bulunmaktadır. Bkz. Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum*,

büyük etkisi bulunmaktadır.²⁵ Deylemeler, Perviz'in isteği üzerine Müslümanlarla mücadele eden Sâsânilere yardım etmişlerdir. Ancak Sâsâniler, Kadisiye Savaşı'nda yenilince Müslüman olmaya karar vermişlerdir. Bunun üzerine Sa'd b. Ebi Vakkâs tarafından Kûfe'ye yerleştirilmişlerdir. Ziyâd b. Ebîh'in valiliği döneminde onların bir kısmı Muaviye'nin emriyle Şam'a gönderilmiştir. Burada Deylemeler "fürs" olarak adlandırılmışlardır.²⁶ Deylemelerin birçoğu İslâm dinini kabul etmesine rağmen Mecusilik dinine hâlâ inananlar da bulunmaktaydı. Kûfe'de kendilerine ait mahallede Mescidü'l-Hamra adında mescitleri ile Hamrâü Deylem adında bir liderleri bulunmaktaydı.²⁷

Bizanslılar "Daru'r-Rumiyyûn" olarak adlandırılmışlardır. Bunlar İslâmiyet'ten kısa bir süre önce Bizans'tan sürülen Yakubi ve Nasturi Hristiyanlardır. Birçoğu Yeni Eflatuncu filozoflar olan bu insanlar Cundişapur, Merv, Belh gibi şehirlerin yanı sıra Irak'ın en büyük piskoposluk merkezlerinden biri olan Hîre'ye yerleşmişlerdir. Kûfe'nin kurulmasıyla buraya göç edenlerin bir kısmı Müslüman olmuştur. Necranlı Hristiyanlar ise Hz. Ömer tarafından Hristiyanlardan Müslümanlara Yemen'den gelebilecek olan Hristiyan Habeşli saldırılarını engellemek ve Bizanslılara yapacakları herhangi bir yardımı önlemek amacıyla Kûfe'ye tehcir ettirilmişlerdir. Necranlı Hristiyanlar, Kûfe'nin yanında kurulan Necraniyye şehrine yerleştirilmiş, fakat daha sonra bunların büyük bir kısmı burayı terk ederek farklı bölgelere göç etmişlerdir.²⁸

Hîre, coğrafi konumu dolayısıyla eski Babil, İran, Arap ve Bizans kültürlerinin birleştiği önemli bir merkez olmasının yanı sıra Arap yazısının da ilk geliştiği yerdir. Mekkelilere okuma yazma öğreten Kureyşli Harb b. Ümeyye, kardeşi Süfyân b. Ümeyye, Ebu Kays b. Abdülmenaf, Abdullah b. Cüd'ân ve Bişr b. Abdül-

Ankara: Avrasya Yayınları, 2003, s./ p. 301, 338.

25 Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s./ p. 184-186.

26 Belâzurî, s./ p. 401-402.

27 Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s./ p. 181-182.

28 Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s./ p. 191-193.

melik gibi Mekkeli şahuslar Hîrelilerin "hattü'l-cezm" dedikleri bu ilk Arap yazısını Hîre'de öğrenmişlerdir. Mekkeliler arasında "hattü'l-Hirî" diye adlandırılan bu yazı Kûfe'de geliştirilen "Kûfi" adı verilen yazının da aslını oluşturmuştur.²⁹ Hîre'de aynı zamanda çok önemli sayıda "Ubbâd" adı verilen Hristiyan bir topluluk bulunmaktaydı. "Zahid" olarak bilinen bu kişiler herhangi bir tarikatın üyesi oldukları tahmin edilmektedir. Arapça "abd" kökünden türemiş olan Ubbâd kavramı, bilindiğinin aksine kabile ismi değil, ilk zamanlarda Hristiyan dindarlar için kullanıldığı ifade edilmektedir. Bu nedenle bazı araştırmacılar diğer Arap şehirlerinden ziyade ilk olarak Kûfe'de çıkan inziva ve tasavvuf geleneğinin temelinde bu tarikatın olduğunu iddia etmektedirler.³⁰ Ayrıca bazı araştırmacılar, zühd ve tasavvuf hayatının oluşmasında Yahudiliğin de etkili olduğunu iddia etmişlerdir. Bunların düşüncesine göre Kûfe'nin yakınında bulunan Babil, Talmud'un³¹ ortaya çıktığı Yahudi ilim dünyasının merkezi konumundaydı. Tasavvufun öne çıkardığı sıdk, velâyet, kâinatın kendileri sebebiyle ayakta durduğu veliler ve bunların hiyerarşisi gibi öğretiler ile Talmud geleneği arasında sıkı bir ilişki bulunduğunu ve böylece bu unsurların İslâm tasavvufuna Yahudi kökenli mühtediler aracılığıyla girmiş olduğunu savunmaktadırlar.³² Ancak bu ifade-

29 Hüseyin Ali ed-Dakûki, "Hîre", *DİA*, 1998, XVIII, s./ p. 123.

30 Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s./ p. 198-199; Ayrıca bu araştırmacıların görüşlerinin ayrıntıları hakkında bkz. Louis Massignon, "Tasavvuf", *İA*, 1979, XII, s./ p. 27-29.

31 Talmud "l-m-d" kökünden gelen "çalışma, öğrenme, öğretim" manasında İbranice bir kelimedir. Aynı kökten türeyen talmid, "öğrenci" anlamındadır. Yahudi geleneğinde Tevrat'ın yorumu olarak görülen Talmud hukuki, etik, felsefi-teolojik ve tarihî konular üzerine "rabbi/rabban" diye anılan Yahudi din âlimleri tarafından yapılmış (M. S. II-VI. yüzyıllar) tartışma ve yorumlardan meydana gelen öğretileri ifade etmektedir. Mişna ve Gemara adlı iki bölümden oluşan Talmud, Tanah'tan (Ahd-i Atik) sonra en kutsal Yahudi metni olarak kabul edilmektedir. Bkz. Salime Leyla Gürkan, "Talmud", *DİA*, 2010, XXXIX, s./ p. 550-552.

32 Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis (İlk Üç Asır)*, Bursa: Emin Yayınları, 2006, s./ p. 168-170; Ayrıca bu isimlerin görüşlerinin ayrıntıları hakkında bkz. Paul Fenton, "Yahudilik ve Tasavvuf", *UÜİFD*, çev.: Salih Çiftçi, 2004, XIII,

lerin aksine Müslüman ilim adamlarının da belirtmiş olduğu gibi kendine has bir düşünce sistemi olan İslâm tasavvufunun kaynağı öncelikle Kur'an-ı Kerim³³ ve Hadislerdir.³⁴ Terminolojik anlamda Allah'tan başka her şeyi terk etmek anlamındaki zühd, Hz. Peygamber ve sahabelerinin yaşamalarına bakıldığında kendilerine özgü bir biçimde kendini göstermektedir. Nitekim yaşadıkları Kureyş toplumunda inanç ve değerlerini her türlü dünyevi karşılığın üstünde tutarak korumuş, aynı zamanda imkânlar çerçevesinde nimetlerden de faydalanmışlardır. Onların bu zühd anlayışı ise hiçbir zaman Hristiyan ruhbanlarının veya Hindistan din adamlarının dünya nimetlerden uzaklaşmak anlayışına benzememiştir.³⁵ Massignon'un, Hristiyanların Yeni Eflatuncu panteistik (vahdeti vücud) felsefesinin İslâm tasavvufuna Muhyiddin Arabi ile birlikte girdiğini düşüncesi doğru kabul edilebilir.³⁶ Çünkü Muhyiddin Arabi'ye gelinceye kadar İslâmiyet'in tamamıyla özümsemesi dolayısıyla orijinal bir İslâm tasavvufunun olduğunu söyleyebiliriz. Fakat Muhyiddin Arabi ve onu takip edenlere baktığımızda

s./ p. 245-260.

33 Hadîd Suresi, 57/20: "Biliniz ki dünya hayatı bir oyun, bir eğlence, bir süs ve aranızda bir tefahür (övünme) ve mal ve evlatta çokluk yarışından ibarettir; bir yağmur misali gibi bitirdiği ot rençberlerini imrendirmiştir, sonra heycana gelir, bir de görürsün sararmıştır, sonra da çerçöp! Ahirette ise şiddetli bir azap, bir de Allah'tan mağfiret ve rıza vardır. Dünya hayatı aldattıcı bir yararlanmadan başka bir şey değildir"; Yunus Suresi, 10/7-8: "Onlar ki bize kavuşmayı arzu veya ümit etmezler ve dünya hayatına razı olup, onunla rahat bulmuşlardır ve onlar ki bizim ayetlerimizden gafillerdir. İşte bunların kazandıkları sebebiyle varacakları yer ateştir"; Zariyat Suresi, 79/37-41: "Artık her kim azgınlık etmiş, onun varacağı yer muhakkak ki cehennemdir. Her kim Rabbinin makamından korkmuş ve nefsi, hevadan neyh eylemiş ise onun varacağı yer muhakkak ki cennettir."

34 İbnu'l-Esir el-Cezeri, Câmiu'l Usûl: "Dünyada zahidlik, helal olanı haram kılmakla ve malı zayı etmekle olmaz. Asıl zahidlik Allah'ın elinde olana, senin elinde bulunandan daha çok güvenmen ve bir belaya düştüğünde, getireceği sevabı düşünerek, 'keşke devam etse' diye arzu etmendir."; Kütüb-i Sitte: "Dünyaya rağbet gösterme Allah seni sevsin, insanların elinde bulunanlara göz dikme ki onlar da seni sevsin."

35 Rıfat Okudan, "İslâm Toplumunda Zühd ve Zahitlik", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 2005, s./ p. 169-170.

36 Louis Massignon, "Tasavvuf", *İA*, 1979, XII, s./ p. 29.

Massignon'un belirtmiş olduğu gibi bunlarda Yeni Eflatuncu tesirinin çok güçlü olduğunu söylemek mümkündür.³⁷

İslâm hâkimiyeti altına giren bu toplumlar, Müslümanlar ve gayr-i Müslimler olarak ikiye ayrılmışlardır. Müslümanların büyük çoğunluğu Araplardan oluşmaktaydı. Arap yarımadasında halk yaşam tarzı yönünden bedevi ve hadari, hukuki ve sosyal açıdan da hürler, mevlâliler ve kölelerden oluşmaktaydı. Hürler diğer iki sınıftan da üstün tutulan hür ve genellikle itibarlı kimselerdir. Köleler sahibin malı olarak kabul edilir, alınıp satılır ve miras olarak aktarılabilirlerdi. Mevâliler, hürler ve köleler arasında bulunan bir sınıf olup sahiplerinin serbest bırakması veya anlaşma yoluyla sahibine ödenek verilmesi gibi çeşitli yollarla azat edilmiş kimselerdir. İslâmiyet köleliği hemen kaldırma yoluna gitmemiş ancak kölelerin özgür bırakılmaları konusunda teşvik etmiştir.³⁸ Fetihler sırasında ilk büyük ihtida hareketi Kadisiye Savaşı'nın ardından gerçekleşmiştir. Yaklaşık 4000 İran askeri istedikleri yerlere yerleşmeleri, istedikleri kabile ile anlaşma yapmaları ve ganimetlerden pay almak şartıyla İslâm dinini kabul etmişlerdir. Bu askerler Medâin ve Celûlâ'nın fethine katıldıktan sonra Kûfe'ye yerleştirilmişlerdir. İran menşeli bu savaş esirlerinin ve yerli halkın İslâmiyet'i kabul etmesiyle beraber mevâlinin sayısı Irak'ta özellikle Kûfe'de artarak toplumun önemli bir kesimi haline gelmişlerdir. Muaviye döneminde sadece Kûfe'de 20.000 mevâli bulunmaktaydı.³⁹ Mevâlinin ordugâh şehirlerde büyük kitleler halinde yaşamaları huzursuz ve tehlikeli bir şehir nüfusu meydana gelmesine sebep olmuşlardır. Çünkü bunlar artan siyasi önemlerinin, kültür üstünlüklerinin ve askeri seferlerde artan paylarının farkındaydılar. İslâm devletinin yapısı, vergi veren ve Müslüman olmayan çoğunluğu idare eden Arap azınlığının ilkeleri üzerine kurulmuştur. Mevâliyi Araplar ile ekonomik bakımdan eşit sevi-

37 Erol Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1982, s./ p. 60-61.

38 İbrahim Sarıçam ve Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 5. Baskı, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, s./ p. 64.

39 İsmail Yiğit, "Mevâli", *DİA*, 2004, XXIX, s./ p. 424.

yeye getirmek, hazine gelirlerinin azalması ve masrafların artması anlamına geliyordu. Bütün bunlara baktığımızda yönetici sınıf ile mevâli arasındaki ayrılık milli bağlardan ziyade ekonomik ve sosyal düzenden ileri geldiği anlaşılmaktadır. Mevâlinin bu kırgınlığı daha sonra Şia (Şi'atu Ali, Ali'nin Partisi) adı altında dini bir şekli almıştır. Aslında Şiilik, Hz. Ali'nin ve onun soyundan gelenlerin halifelikte iddialarını destekleyen ve tamamıyla Araplardan oluşan siyasi bir grubun hareketiydi. Ancak bu hareketin zamanla Arap olamayanlarla sınırlı kalmadığı görülmektedir. Mevâlinin çoğunlukta olduğu ordugâh şehirler özellikle Kûfe bu hareketin en önemli merkezlerinden biri olmuştur.⁴⁰ Aynı zamanda Kûfe, yapılan fetihlerde ele geçirilen ve çoğunluğunu İranlıların oluşturduğu "rakık" diye adlandırılan kölelerin bulunduğu başlıca şehirler arasında yer almıştır. Ganimetten kendisine düşen pay sebebiyle köle sahibi olan Araplar, zanaat ve ziraat ile uğraşmadıkları için genellikle köleleri pazarlarda satıyorlardı. Bu durum köle fiyatlarının düşük olmasını sağlayarak fakir halkın bile köle sahibi olmasına imkân tanımıştır. Kısa zamanda yüksek kazanç getirdiği için diğer ticaret işleriyle uğraşanlar da köle ticareti ile ilgilenmeye başlamışlardır. Böylece Kûfe kısa zamanda Irak bölgesindeki köle ticaretinin merkezi olmuştur. Kûfe'de köle ticaretinin yapıldığı Sûku'n-Nühhâse adında bir pazar kurulmuştur.⁴¹ Ancak ayrımcılık sistemleri Kur'an-ı Kerim'de kesin bir biçimde reddedildiği için İslâm dünyasındaki ekonomi, asla Helen-Roma dünyasındaki gibi köle ticaretine dayanmamıştır. Köleler daha çok ev işleri ve askerlik gibi hizmetlerde kullanılmıştır.⁴²

Hulefâ-yı Râşidin döneminden itibaren başlayan ve Emevîler döneminde hız kazanan fetihlerle birlikte İslâmiyet, Hristiyanların hâkimiyeti altında bulunan topraklar üzerinde yayılma-

40 Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, 5. Baskı, İstanbul: Anka Yayınları, 2003, s./ p. 99-100.

41 A. Hamdi Furat, *Hanefî Mezhebinin İlk Oluşum Dönemi Kûfe Ekolü*, İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2009, s./ p. 68.

42 Bernard Lewis, *Ortadoğu*, 11. Baskı, çev.: Selen Y. Kölay, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2015, s./ p. 259, 264.

ya başlamıştır. Müslümanlar, Hz. Peygamber'in emrettiği gibi hâkimiyetleri altına giren Hristiyan ve diğer gayr-i Müslim toplulukların can ve mal güvenliklerini sağlamış ve onlara dini, hukuki, ekonomik ve kültürel haklar tanımışlardır. Hristiyanlar, Yahudiler, Sabiiler ve Mecusiler gibi küçük azınlıklar cizye vergisi ödeyen hür tebaa statüsünde yaşamışlar ve bunlar "zimmi" olarak adlandırılmışlardır.⁴³ Sa'd b. Ebi Vakkâs, Kûfe'nin temellerini attıktan sonra vali olarak tayin edildiği şehirde Arapların, Hristiyanların, İranlıların ve Yahudilerin oluşturduğu bir topluluk tarafından şikâyet edilmesi üzerine Hz. Ömer tarafından görevden alınmıştır. Bu duruma bakıldığında kurulduğu tarihten itibaren Kûfe'de farklı din mensuplarının olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴ Kûfe'de zamanla gayr-i Müslim sayısının arttığı görülmektedir. Emevîler döneminde şehrin merkezinde Irak valisi Halid b. Abdullah el-Kasri tarafından Hristiyan olan annesi için bir kilise yapılmıştır. Abbasîler döneminde kente yerleşmelerini engelleyen herhangi bir yasak olmaması sebebiyle yerleşimler devam etmiştir. Hîre'de bulunan Hristiyanların büyük bir kısmının göç etmesiyle Kûfe, Hristiyanların yaşadığı bir kent görünümüne sahip olmuştur.⁴⁵ Kûfe'de Deyru'l-A'ver, Deyru Kurre, Deyru Seva, Deyru'l-Cemâcim (Kafatasları Manastırı), Deyru Ka'b, Deyru Hind ve Deyru Kuman adında manastırlar bulunmaktaydı.⁴⁶ Hristiyanlar, din adamlarını kendi kilise kurallarına göre seçebiliyorlardı. Ancak Hristiyanlar arasında çıkan anlaşmazlıklardan dolayı Abbasîler döneminde saraydan da patrik atandığı olmuştur. Hristiyanların okuma yazma eğitimi din adamları tarafından sağlanmaktaydı. Hristiyanlar çeşitli mesleklerin yanı sıra özellikle tercüme faaliyetlerinde ve tipta önemli hizmetlerde bulunmuşlardır.⁴⁷

İslâmiyet'in doğuşundan XI. asrın ortalarına kadar Yahudiler,

43 Sarıçam ve Erşahin, s./ p. 69-70.

44 K. V. Zettersteeyn, "Sa'd b. Ebi Vakkâs", *İA*, 1977, X, s./ p. 19.

45 Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012, s./ p. 295.

46 Belâzurî, s./ p. 404-406.

47 Sarıçam ve Erşahin, s./ p. 73.

özellikle monofizit ve Yakubi mezhebine mensup Hristiyanlar tarafından şiddet ve baskıya uğramışlardır. Ancak Müslümanlar dinlerine ve kendilerine daima hoşgörü ile yaklaşmıştır. Bu nedenle Irak ile Suriye'nin fetihleri sırasında bölgede yaşayan Yahudiler Müslüman fatihleri kurtarıcı olarak görmüşler ve kendilerine destek olmuşlardır.⁴⁸ Musa el-Eşâri'nin valiliği döneminden itibaren devlet görevlerinde çalışmaya başlayan Yahudiler, Emevîler döneminde yeni kurulan İslâm şehirlerine yerleşmeye devam etmişlerdir.⁴⁹ Abbasîler döneminde Kûfe'nin önemini kaybetmesi ve çok sayıda göç vermesine rağmen Kûfeli Yahudiler, şehirdeki varlıklarını uzun bir süre daha devam ettirmişlerdir.⁵⁰ Yahudiler İslâmiyet'in hâkim olduğu yerlerde ibadetlerini serbestçe yapıyorlardı. Kûfe gibi Müslümanlar tarafından kurulan şehirlerde mabetler inşa etmişlerdir. Yahudilerin en büyük reisleri ve devlet nezdindeki temsilcilerine "Ra'sü'l-Câlût" adı verilmekteydi. Bunlar veraset usulüne göre iş başına geliyorlardı. Yahudiler saffâr (bakırcı), sabbâğ (kumaş/elbise boyacısı) gibi işlerde çalışıyorlardı. Özellikle Emevîler döneminde Araplar tarafından bu meslekler hor görülmekteydi. Ancak zamanla toplumda önemli bir yer edinen Yahudiler ticaret, dövizcilik, kuyumculuk, dokumacılık, zücadeye, gemi işletmeciliği ve kaptanlığı gibi önemli mesleklerle de uğraşmaya başlamışlardır.⁵¹

Kûfe'de Mazdeki veya Müslümanların ifadesiyle Mecusi denilen meşhur zındık grupları da bulunmaktaydı. Zındıkların dini lideri olan Mazdek, Sâsâni hükümdarı Anurşirvân'ın babası Kubâd b. Firuz zamanında ortaya çıkmıştır. Mazdek, insanları zındıklığa, mukaddes görülen her şeyi mübah görmeye, hiç kimsenin kardeşinin yapmak istediği haram bir şeyi yapmasına engel ol-

48 Mustafa Fayda, *Hulefâyı Râşidin Devri*, 2. Baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2015, s./ p. 153.

49 Nuh Arslantaş, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, İstanbul: Gökkuşe Yayınları, 2005, s./ p. 67.

50 Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s./ p. 195-196.

51 Ramazan Altınay, *Emevîlerde Gündelik Yaşam*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006, s./ p. 70-71.

mamaya davet ediyordu.⁵² Sâsânilerin yıkılması ve İran'ın İslâm hâkimiyetine girmesiyle Mecusilik hızla gerileme sürecine girmiştir. Müslüman yöneticiler Hristiyanlar, Yahudiler, Sabiiler ve müşriklerle beraber anılan Mecusilere cizye karşılığı İslâm hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşama hakkını vermişlerdir. Bu konuda Hz. Peygamber onlara ehl-i kitap muamelesi yapmalarını ancak kadınlarını nikâhlamamak ve kestiklerini yememek kaydıyla cizyeye bağlanmasını buyurmuştur. Dört halife döneminde bu uygulama devam etmiştir. Bu sırada Mecusilerin büyük kısmı İslâmîyet'i veya Hristiyanlığı kabul etmek suretiyle din değiştirmeye başlamışlardır. Din değiştirmede ve özellikle Müslüman olmada en büyük etken cizyeden kurtulmak veya İslâm devletinde siyasal ve sosyal açıdan bazı imkânlar elde etmektir. Ancak ilerleyen dönemlerde alınan cizyenin korunması amacıyla onların İslâmîyet'i kabul etmeleri yerel yöneticilerce bazen engellenmeye çalışılmıştır. Emevîler ve Abbasîler devrinde zaman zaman Mecusilerin ateş tapınakları yıkılmış ya da mescide dönüştürülmüştür. Bu yüzden Mecusilerin birçoğu Irak bölgesi dışına özellikle Hindistan'a göç etmek zorunda kalmıştır.⁵³

Arabistan Yarımadası'ndan gelen çeşitli kabileler Kûfe'de İslâm birliği içinde aynı coğrafyada yaşamayı başarmışlardır. Bu kaynaşma İslâm kardeşliğinin oluşmasını sağlayarak kabile asabiyesini tamamen olmasa da ortadan kaldırmıştır. Bunun oluşmasını sağlayan bir diğer önemli unsur kabileler arasında yapılan evlilikler olmuştur. Özellikle en fazla kadın nüfusuna sahip olan Naha ve Becile kabilelerindeki kadınlar kendi kabilesinden olamayanlar ile evlilik yapmaları nedeniyle bu iki kabile "esharü'l Arav" veya "uhtânü'l-Arab" olarak zikredilmiştir. Böylece kabileler birbirine karışması neticesinde İslâm ümmetinin oluşması yolunda önemli bir adım atılmıştır.⁵⁴ Irak'ta Araplar genellikle toplum arasında

52 Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasîler Döneminde Fikri Hareketler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1986, III, s./ p. 362-363.

53 Şinasi Gündüz, "Mecûsilik", *DİA*, 2003, XXVIII, s./ p. 280.

54 Ülker AYTEKİN, *Hz. Osman Zamanında Kûfe*, (yüksek lisans tezi, master dissertation), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, s./ p. 12-13.

itibar kazanmak için Kureyşli kızlarla evlenmişlerdir. Mevâliler de sosyal seviyelerini yükseltmek için Arap kızlarıyla evlilik yapmışlardır. Ancak bu tür evlilikler Araplar tarafından suç olarak görülmüş, hatta valiler tarafından engellenmiştir.⁵⁵ Kûfe’de diğer kentlerde olduğu gibi usulüne göre geleneksel evlilikler yapılmaktaydı. Ancak şehirde çok yaygın olamamakla birlikte “en-Nahâriyât” denilen enteresan bir evlilik gelenekleri de vardı. Bu evlilik türünde kadın sadece gündüz eşinin evinde gece ise babasının evinde kalırdı. Yaygın olamayan gelenekler arasında başlık parası ve iç güveyilikte bulunmaktadır. Eğer erkek iç güveyi olarak giderse kadına mehrinin yarısını öderdi.⁵⁶

Sosyal yaşamın önemli konularından biri olan yemek kültürü ile ilgili maalesef yeterli kaynak bulunmamaktadır. Çünkü var olan bilgilerin hangi döneme ait olduğu gibi sorunların yanında bu yemeklerin hangi kabilelere ait olduğu bilgisi de tam olarak bilinmemektedir. Mevcut olan bilgilere göre Kûfeliler yemeklerini koymak için ceviz ağacından yapılmış güzel ve dayanıklı kaplar kullanmışlardır. Yemeklerini “cirâb” denilen kaplarda saklar ve “el-İnta” adını verdikleri çok sayıda insanın olduğu büyük yer sofraları kurarlardı. Haccâc b. Yûsuf’un valiliği döneminde dâru’l-imate’nin içinde vali ve yakınlarının içeceklerinin saklandığı “beytu’s-şarap” denilen bir yer yapılmıştır. Yemeklere gelince peynir ve bal karışımından elde edilen bir tatlı türü bulunmaktaydı. Bu tatlının özellikle Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyâd tarafından çok tüketildiği ifade edilmektedir. Kûfe’de özellikle et çok tüketilmekteydi. Bunun içinde at ve deve eti de bulunmaktadır. Bedevi Arapların yiyecek türleri çok azdır. Genellikle av eti, süt ve undan yapılan yemek çeşitlerini tüketirlerdi. Hadari Araplar ise zengin yemek çeşidine sahip olup daha çok et yemeklerini tercih etmişlerdir. İçecek olarak da Kûfe’de İslâm dininde yasaklanmış olmasına rağmen içki ve hurmadan yapılan ekşitilmiş bir yiyecek türü olan “nebiz” çok tüketilmekteydi. Emevîler döneminde başlayan ahlaki çöküntülerle birlikte dini değerler yok sayılmış ve özellikle

55 Furat, s./ p. 76-77.

56 Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s./ p. 354.

gençlerin katıldığı içki partileri düzenlemiştir. Bunların arasında devlet adamları da bulunmaktadır. İçkinin dışında üzüm, hurma, bal gibi yiyeceklerden de içecek elde etmişlerdir.⁵⁷

Araplar, Irak bölgesinin fethine kadar basit kıyafetler giymişlerdir. Cahiliye döneminde olduğu gibi Kûfe'de de sahip oldukları statüye göre giyinmekteydiler. Genellikle erkekler dizlere kadar uzanan "kamîs" adı verilen bir gömlek, üzerine de cübbe giyerlerdi. Başa ise siyah bir sarık takarlardı. Ayakkabı olarak hurma liflerinden yapılmış "na" denilen terlikler giymişlerdir. Irak bölgesinin fethiyle birlikte kıyafetler özellikle Sâsânilerin etkisiyle değişmiştir. Bu değişimden öncelikle valiler etkilenmiştir. Halkın giydiği kıyafetler kamîs, taylasan (uzun cübbe) ve amame (sarık) olmuştur. Ayrıca Kûfe'de "sirval" denilen bir pantolon türü çok yaygın olarak kullanılmaktaydı. Kûfe'de erkeklerin tamamı saç ve sakallarını uzatır, birçoğu boya veya kına sürerdi. İslâm hukukçularının haram olduğunu belirttikleri ipek elbiseler, Kûfeli zenginlerin tercih ettiği elbise türünün başında gelmektedir. Kadınlara baktığımızda ise Kûfeli kadınların peçe veya eldiven takmadıkları görülmektedir. Bunun nedeni Kûfeli olan Ebu Hanife ve Ebu Yusuf'un yüz ve elleri kadınların avretinde saymamış olmalarıdır.⁵⁸ Kadınlar "kalensüve" denilen başlıkla birlikte vücudu tamamen kapatan bol ve geniş elbiseler giymişlerdir.⁵⁹

İslâm dini, insanların meşru ölçüler çerçevesinde eğlenmesine yasak koymamıştır. Hz. Peygamber, bayramların kalabalıklarla ve eğlenceler düzenleyerek kutlanmasına izin vermiştir. Bu anlayış dört halife döneminde de devam etmiştir. Emevîler döneminde özellikle hükümdarların saraylarında ve zenginlerin evlerinde mûsiki ve eğlence meclisleri yapılmaktaydı. Abbasîler döneminde İran'ın etkisiyle nevrüz ve mihrican bayramları da kutlanmaya başlanmıştır.⁶⁰ Ayrıca Hristiyanlar ve Yahudiler de bayramlarını

57 Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s./ p. 354-356, 367.

58 Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s./ p. 349-350.

59 Furat, s./ p. 77-78.

60 Sarıçam ve Erşahin, s./ p. 77-79.

kutlamışlardır. Özellikle bayramlarda eski Babil şehrinde bulunan kutsal saydıkları Danyal kuyusunu ziyaret etmişlerdir. Hristiyanlar İdu'l-Beşâre, İdu'l-Zeytûne, İdu'l-Fışh (Paskalya Yortusu) bayramlarını kutlamışlardır. Bu bayramlarda Kûfe'deki Hristiyanlar kilise ve manastırları süslüyorlardı. Yahudiler yılbaşı olarak kabul ettikleri Ekim ayının ilk gününde İshak peygamberin kendisini kurban olarak feda ettiğine inanırlar ve bu nedenle kurban keserlerdi. Yahudilerin aynı zamanda mağfîret günü olarak kutladıkları Somarya, genellikle ağaçların gölgesinde oturdukları İdu'l-Mezâl ve Mısır'dan kaçtıkları günün kutlandığı İdu'l-Fışh adlı bayramları da bulunmaktaydı.⁶¹

Kûfe'de yaygın olarak kutlanan bayramların başında ise Müslümanların İdu'l-fitr (Ramazan Bayramı) ve İdu'l-Edha (Kurban Bayramı) gelmektedir. Üç ayların (Recep, Şaban, Ramazan) başlangıcı olan Recep ayının ilk gecesi ve Şaban ayının on beşinci gecesi olan Berât Gecesi de kutlanan özel günler arasındadır. Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Muharrem ayının onuncu günü olan Aşura'yı, Emevîler bayram havasında kutlarken Şiiler yas tutmuşlardır. Şiiler, Aşura gününde genellikle Kerbelâ'yı ziyaret ediyorlardı. Ancak Emevîler döneminde çıkan isyanlar sebebiyle bu ziyaretler bazen engellenmeye çalışılmıştır. Şiilerin adet haline getirdikleri bu gelenek günümüze kadar gelmiştir.⁶²

Arap, mevâli ve gayr-i Müslimlerden oluşan Kûfe halkının tek kaynaştığı yer olan pazarlar ise bu özellikleri ile çeşitli din, dil ve etnik kökenden insanların bir araya geldiği birer kültür merkezi olmuşlardır. Kunâse olarak adlandırılan Kûfe pazarı, aynı zamanda ilmi tartışmaların yapıldığı, şairlerin en güzel şiirlerini halka sundukları, şarkıcıların en güzel çalışmalarını tanıttıkları yer olmaları bakımından Ukâz geleneğinin bir devamı olduğunu söyleyebiliriz. Zamanla çevre şehirlerin de ticaret merkezi olan Kunâse, çevrede olup biten haberlerin öğrenildiği bir yer de olmuştur. Ancak Bağdat'ın kurulmasıyla önemini büyük ölçüde kaybeden

61 Furat, s./ p. 75.

62 Furat, s./ p. 74.

Kunâse, zamanla Sünnilerin yerleştiği bir yer olmuştur.⁶³ Kunâse pazarında özellikle katır, eşek ve deve ticareti yapılmaktaydı. Ayrıca binek hayvanı eşyası yapanlar, bakırcılar ve demircilerde burada toplanmışlardır. Sûku'l-Ganem denilen pazarda ise genellikle büyükbaş hayvan ticareti yapılmaktaydı. VIII. asrın başlarında Kûfe yakınında Beni Esed adında bir çarşı da kurulmuştur.⁶⁴ Bunların yanında Sûku'd-Decâc, Sûku's-Senânir denilen kedi, köpek, kaz tavuk, hindi gibi evcil hayvanların satıldığı, Sûku'l-Hurrade denilen temizlik maddelerinin satıldığı, Sûku'r-Rumiyyûn denilen yağ ticaretinin yapıldığı daha birçok pazarlar bulunmaktaydı. Kûfe sahip olduğu köprü, han, hamam, hapishane, eğlence merkezleri, park ve bahçeleri, tuğladan yapılmış evleri, geniş yol ve meydanları, bol içme suyu temini, şehrin çöplerini toplayan resmi görevlileri ile modern bir şehirde görülebilen tüm ana unsurları barındırmaktaydı.⁶⁵

Kûfe'nin Kültürel Yapısı

Irak, diğer İslâm ülkelerine nazaran ilim yönünden daha yüksek bir konumda bulunmaktaydı. Çünkü burası eski medeniyet ve kültürlerin beşiği olup diğer yerlerde olmayan bir birikime sahipti. Müslümanların eline düşen savaş esirleri genellikle kültürlü ve bilgili kimseler oldukları için Müslüman yöneticiler bu açıdan onlardan faydalanmışlardır. Irak, savaşların ve ayaklanmaların merkezi olduğu için bunlar yani mevâli, itikâdi düşüncelerin doğmasına ve gelişmesine sebep olmuşlardır. Mevâli, idari ve siyasi alanda kendisine bir alan bulamayınca, ilme yönelmiş ve bu alanda varlık göstermeye çalışmışlardır.⁶⁶ Mevâliler "varrâk" olarak çalışmışlar ve kitapları istinsah ederek bu işin ticaretini yapmış-

63 Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s./ p. 49-51.

64 Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin H. I-III. (M. VII-IX) Y. Y. Fiziki Yapısı*, (doktora tezi, doctoral dissertation), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991, s./ p. 41.

65 Ali Yüksek, "İslâm Hukuk Tarihinde Kûfe'nin Yeri", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, IX/V, 2014, s./ p. 2175.

66 Erdoğan, "İbn Mesud'dan Ebu Hanife'ye Rey Mektebi" s./ p. 321.

lardır. Özellikle Emevîler tarafından çocukların eğitim işinde istihdam edilmişlerdir. Çeşitli okullarda görev alan mevalilere oldukça yüksek ücretler vermişlerdir.⁶⁷

Irak'ın iki önemli şehri olan Kûfe ve Basra arasında ilmi düzeyde bir yarış vardı ve bu da Irak'ta ilmi düzeyin yükselmesine olumlu bir etki yapmıştır. Ancak Kûfe'nin askeri bir üs ve idari merkez olmasının yanında, bütün sahabelerin ilmini büyük ölçüde kendilerinde toplayan Hz. Ali ile Abdullah b. Mesud'un burada bulunması ve pek çok dilin konuşulduğu yer olması nedeniyle Basra'dan daha ileri bir düzeyi temsil etmiştir. Kûfe'ye gelen sahabe sayısı yüzlerle ifade edilmiştir. Ancak ilmi yönden en çok ön plana çıkanlar Abdullah b. Mesud, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Abbas olmuştur. İbn Mesud, Irak'ın şüphesiz en tartışılmaz ilmi otoritesi sayılmıştır. Çünkü Hz. Ali'nin hayatı siyasi mücadeleler, savaşlar ile geçtiği için ilmi çalışmalara vakit bulamamış ve bu ilmi itibar İbn Mesud'a ait olmuştur. İbn Mesud, Irak'taki resmi faaliyetlerinin yanı sıra sürdürdüğü ilmi faaliyetleriyle rey ağırlıklı tefsir, fıkıh ve kıraat çalışmalarının yapıldığı Kûfe ekolünün temellerini atmıştır.⁶⁸

Kûfe ekolü, başvuru kaynağı Kur'an-ı Kerim ve Hadis olmakla birlikte bunların muhteva ve delaletlerini dikkate alarak yeni karşılaşılan meselelere cevap arayan, dolayısıyla rey ve kıyas gibi akli muhakeme metotlarına başvuran bir düşünce sistemidir. Çünkü Kûfe, farklı unsurların bulunduğu sosyal, kültürel ve ilmi yaşantısıyla her gün farklı sorunlar üreten bir merkezdi. Bu yüzden ehl-i hadisin çözüm sistemine göre yeni ve farklı olan bu düşünce tarzı, Medine'den sonra ikinci bir ilim merkezi olan Kûfe'de ortaya çıkmıştır. Hz. Ömer tarafından Kûfe'ye gönderilen İbn Mesud, problemlere cevap ararken başvurduğu temel kaynaklar öncelikle Kur'an, Hadis ve bunlardan çıkardığı hüküm ve içtihatlar olmuştur. İbn Mesud'un bu çözüm tarzı, daha sonra Kûfe'ye ekol özelliği kazandıran iki temel prensip olan, "nassın bulunmadığı

67 Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1996, s./ p. 143.

68 Erdoğan, "İbn Mesud'dan Ebu Hanife'ye Rey Mektebi" s./ p. 322-333.

yerlerde rey'e başvurulması" ve "hadis olup olmadığı konusunda şüpheye düşürülen bilgiler yerine içtihadın tercih edilmesi" esasını teşkil etmiştir.⁶⁹

Fetihlerle birlikte genişleyen İslâm devleti, çok kısa sürede hüküm sürdüğü bu toprakların ilmi, kültürel ve sosyal değerlerini kendi bünyesine katmayı başarmıştır. Ancak Hz. Peygamber ve Hulefâ-yı Râşidin döneminin devlet ve idare yapısında meydana gelen değişiklikler sebebiyle dini, siyasi, hukuki ve ekonomik bozulmalar meydana gelmiş, en önemlisi de iktidar talebiyle Müslümanlar birbiriyle savaşmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda etkileri günümüze kadar gelen bir takım problemler gündeme gelmiştir. Özellikle Allah'ın sıfatları, kader, büyük günah işleyenlerin durumu ve imamet/hilafet konularına dayanan problemler, toplumun çeşitli kesimleri tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Siyasi boyutların yanı sıra itikâdi alanı da etkileyen bu yorumlar Hariciler, Şia, Ehl-i Sünnet, Mutezile, Cebriyye, Mürcie gibi çeşitli fırkaların doğmasına neden olmuştur. Bu fırkalar savundukları görüşleri düşmanlarına kabul ettirebilmek için müracaat ettikleri ilk kaynakta Kur'an-ı Kerim olmuştur. Ancak Kur'an'da kendilerini haklı çıkartacak açık ve net deliller bulamayınca bu sefer hadislere yönelmişlerdir. Çünkü hadislerin tedvini henüz Kur'an gibi tam olarak gerçekleştirmemişti. Böylece yukarıda işaret ettiğimiz mezhep sahiplerinden her biri kendilerini haklı çıkartmak için hadisler uydurmuşlardır. Bunların yanında ameli mezhep mensupları, insanları dinden çıkarmak isteyen zındıklar, halkın dini duygu ve heyecanlarını harekete geçirmek isteyen mutasavvıflar ve vaizler, etnik kökenlerini üstün olduğunu ispatlamaya çalışanlar kısacası herhangi bir konuda kendini haklı çıkarmaya çalışanlar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Böylece her konuda sayısı tespit edilemeyecek kadar uydurma hadisler ortaya çıkmıştır.⁷⁰

Toplumda ortaya çıkan bu faaliyetlerin en önde gelen şehirlerin başında Kûfe gelmekteydi. Çünkü Kûfe, hadis uyduran tüm bu

69 Kahraman, s./ p. 202-204.

70 Kahraman, s./ p. 335-336.

grupları barındıran şehir olmasının yanı sıra İslâm tarihinde bu işe ilk başvuran Şia'nın da merkeziydi. Kûfe'de faaliyet göstermiş olan Şii Abdülkerim b. Ebi'l-Evca'ın (ö.772) öldürülmeden önce "helali haram, haramı da helal kılacak dört bin hadis uydurduğunu" söylemesi Şia'nın uydurma hadislerle olan ilişkilerini açıkça ortaya koymaktadır. Hadis rivayeti konusunda oldukça önemli bir yere sahip olan Hz. Ali ve onunla ilgili bazı konular, bu uydurma hadislerin başında gelmektedir. Emevîler döneminde devletin baskıcı yönetimine karşı bazı insanlar Arap, Şia, Harici, Mevâli veya ilim adamı kimliği altında isyan etmişlerdir. Dönemin âlimlerinin de bu isyanlara destek vermeleri üzerine hapis, işkence hatta idam gibi çeşitli cezalara çarptırılmaları sonucunda halk nezdinde büyük itibar kazanmışlardır. Abbasîlerin Emevîler yerine iktidara gelmesi sırasında bu durum devam etmiştir. Ancak bir süre sonra Abbasîler ulema ile halk arasındaki bu bağlılığın farkına varmış ve ulema ile iyi geçinmenin yollarını aramışlardır. Bu nedenle özellikle halife Harun Reşid (M. 786-809) döneminden itibaren ulema devlet işlerinde istihdam edilmeye başlanmıştır. Özellikle Ebu Hanife'nin öğrencileri kadılık gibi çeşitli devlet hizmetlerinde görevlendirilmişlerdir. Ayrıca Abbasîler, başta Maniheistler olmak üzere halkın dini ve kültürel değerlerini yıkan inanç ve düşüncelere karşı içinde ulemanın desteğine ihtiyaç duymuşlardır. Halife Harun Reşid'in bu çerçevede en fazla saygı ve hürmet gösterdiği grup hadisçilerdi. Bu hadisçiler arasında Kûfeli Ebu Bekir b. Ayyâş (ö.809) ve Süfyân b. Uyeyne (ö.813) gibi isimler bulunmaktadır. Hatta Kûfeli muhaddis ve mutasavvif el-Fudayl b. İyâz'ın (ö.803) evini ziyaret etmiş ve ondan öğütler almıştır. Bu dönemde Abbasi hanedanın özellikle Irak bölgesine büyük önem verdikleri görülmektedir. Nitekim halifenin eşi Zübeyde, hac yollarının istifade etmesi için Irak ile Medine arasına sayısız su kuyuları açtırmıştır. Çünkü devlet, Kûfe ve Basra'nın başta Hadis olmak üzere şeri ilimlerin ve Arap dili eğitiminin merkezi olduğunun farkındaydı. Ancak halife Harun Reşid'in ölümünden sonra felsefe ve mantık gibi akli ilimlere ilgisi olan Memun'un halife olmasıyla durum değişmiştir. Halife Memun (M.813-833), M. 827 yılında Kur'an'ın yaratılmış olduğu ve Hz. Ali'nin Hz. Peygamber-

den sonra en faziletli insan oluşunu resmi bir düşünce olarak ilan etmiş, ardından başta Bağdat olmak üzere Kûfe, Basra, Dmaşk, Medine gibi önemli merkezlerde hadisçileri bu konuda imtihan edilmesini emretmiştir. Şüphesiz bu sürecin en mağdur ismi Ahmed b. Hanbel (ö.855) olmuştur. Dönemin hadisçileri, hadislerini terk etmelerinin yanında bu ideolojiyi benimseyenleri Cehmilik,⁷¹ küfür, zındıklık gibi ağır vasıflarla itham etmişlerdir.⁷²

Hz. Ali döneminde başkent olan Kûfe, antik Babil şehri ile Lahmi-lerin merkezi olan Hîre'ye çok yakındı. Bu stratejik konumu ve ticari faaliyetleri sayesinde civar bölgelerden göç alarak nüfusu yüz bini geçen bir şehir haline gelmiştir. Kûfe'de başlayan Arapça dili ve grameri çalışmaları çoğunlukla göç eden bu yabancılar tarafından yapılmıştır. Bunun başlıca sebebi Kur'an okumayı öğrenmek, devlet işlerinde görev almak ve Müslüman fatihler ile anlaşmaktır. Bunların yanı sıra Arapça'nın yayılmasıyla birlikte klasik Kur'an dili olan Arapça, Süryaniler, Farslar ve diğer yerel dilleri konuşanlar tarafından bozulması da dil çalışmalarının yapılmasında etkili olmuştur.⁷³ Arapça'nın korunması, kurallarının belirlenmesi için bilgilerine başvuru olan Arap kabileleri arasında Kays, Temim ve Esed kabileleri bulunmaktaydı. Dille ilgili bilgilerin büyük bir kısmı bu kabilelerden alınmıştır. Sınırlarda yaşayan kabilelerden ise hiç bilgi alınmamıştır. Çünkü bunların çoğunluğunu Süryanice ve İbranice konuşan Hristiyanlar oluşturmaktaydı. Bu yüzden konuştuıkları Arapça'nın doğruluğuna ve orijinalliğine güvenilmiyordu. Kûfeliler ile Basralılar Kays, Temim ve Esed kabilelerinden dil ve kurallarını alarak ilim haline getirmişlerdir. Ayrıca Arap olmayan Müslümanlar da dil ile ilgili çalışmalara ihtiyaç duyduk-

71 Cehm b. Safvân'ın (ö. 128/745) itikâdi görüşlerinden oluşan bu mezhebi benimseyenlere verilmiş olan bir isimdir. İslâm âleminde ilk ortaya çıkan fırkalardan biri olan Cehmiyye, Muattıla ve Cebriyye-i Halisa adlarıyla da anıldığı gibi bazılarınca zendikadan sayılmıştır. Ayrıca ilk dönemlerde kelimeler ve felsefe ile meşgul olanlar için de Cehmiyye tabiri kullanılmıştır. Bkz. Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, 1993, VII, s./ p. 234-236.

72 Kahraman, s./ p. 362-368.

73 Philip H. Hitti, *History Of The Arabs*, London: The Macmillan, 1986, s./ p. 241.

larından Araplardan daha çok dil bilimleri ile ilgilenmişlerdir.⁷⁴ Kûfe ve Basra, Arap şiirinin toplanması, lügat ve tarih çalışmaları, Arapça gramerinin yazılması gibi ilim faaliyetlerinin yapıldığı iki önemli merkez olmuştur. Gramer ve lügat çalışmalarını ilk başlatan Ebü'l-Esved el-Düeli (ö.688) olmuştur. Haccâc b. Yûsuf zamanında Kur'an'ı Kerim'i harekeleyen kişi olarak bilinmektedir. Hz. Ali ona cümlenin isim, fiil ve edattan meydana geldiğini anlatan bir kitap yazmasını tavsiye etmiştir. Hicri II. asrın başlarında önce Basra'da başlayan gramer ve lügat çalışmaları Kûfe'ye taşınmıştır. Basralı dil âlimleri çalışmalarında kıyasa büyük önem verirken Kûfeli âlimler işitmeye önem vermişlerdir.⁷⁵

Abbasîler döneminde, Arap dili ve edebiyatı alanlarındaki çalışmalar oldukça gelişmiştir. Önceleri Kur'an-ı Kerim ve hadisleri daha iyi anlamak amacıyla başlayan filolojik ve edebi araştırmalar zamanla müstakil birer bilim dalı olmuştur. Daha önce Ebü'l-Esved ed-Düeli tarafından temelleri atılan nahiv ilmi, Abbasîlerin ilk dönemlerinde Kûfe ve Basra ekolleri şeklinde meydana gelmiştir. Kûfe ekolünün belli başlı temsilcileri Kisai (ö.805), el-Ferra (ö.824) ve Sa'leb (ö.904) olmuştur.⁷⁶ Kûfe ve Basra, M. 766 yılında Bağdat şehrinin kurulmasına kadar İslâmî bilimlerin ve kültürel faaliyetlerin merkezi olmuştur. Bu tarihten itibaren Kûfeli âlimler Bağdat'a gitmeyi tercih etmişlerdir. Kûfeliler Bağdat'a geldikleri zaman Abbasi halifeleri tarafından oldukça hoş karşılanmışlardır. Çünkü Kûfeli âlimler Abbasîlerin Emevîlere karşı başlatmış oldukları bağımsızlık mücadelesine destek vermişlerdir. Bu nedenle Abbasîler Kûfeli âlimleri Basralı âlimlerden üstün tutmuşlar ve onlara büyük ikram ve bağışlarda bulunmuşlardır.⁷⁷

Kûfe'de ortaya çıkan bu kültürel faaliyetlerin en önemli mekânları camiler ve mescitler olmuştur. Ebu Hanife'nin de hayatında bü-

74 Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev.: Necdet Gök, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, I, s./ p. 679-680.

75 Ramazan Şeşen, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: İSAR Yayınları, 1990, s./ p. 83-84.

76 Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, 1988, I, s./ p. 41.

Zeydan, s./ p. 683.

yük bir önem taşıyan Kûfe Camisi, Sa'd b. Ebi Vakkâs tarafından kurulduğu dönemden itibaren bir ibadet mekânı olmasının yanında bir okul görevi de üstlenmiştir. Caminin bu hale gelmesinde kuşkusuz İbn Mesud'un büyük bir rolü olmuştur. Hz. Ömer tarafından Kûfe'ye öğretmen olarak gönderilen İbn Mesud, mescitte oturur ve halka dersler verirdi. Onun bu gayretleri sayesinde Kûfe'de birçok fakih, muhaddis ve müfessir yetişmiştir. İbn Mesud'un başlatmış olduğu bu gelenek, Medine'ye döndükten sonra öğrencileri tarafından aynı şekilde devam ettirilmiştir.⁷⁸ Hz. Peygamber döneminden itibaren eğitim-öğretimin camilerde yapıldığı görülmektedir. Bu camilerde "kurrâ" diye adlandırılan sahabeler tarafından Kur'an-ı Kerim ve Hadis dersleri okutulmuştur. Hz. Ömer, Kûfe'ye sahabeler göndermiş ve halka Cuma günleri camilerde yapılan ilim toplantılarına katılmalarını emretmiştir. Ayrıca Kûfe'de ed-Dahhak İbn Muzahim adında biri tarafından "küttab" adıyla ilk mektepler açılmış ve burada eğitim ücretsiz olarak yapılmıştır.⁷⁹

Emevîler döneminden itibaren Kûfe Camisi'nde birden fazla hoca ilgili alanlarına ve bilgi birikimlerine göre halkalar kurarak dersler vermeye başlamışlardır. Öğrenciler istediği halkaya katılır, o halkadan istifade ederdi. Ayrıca bir halkada bulunan öğretmen konumunda olan âlimler bir başka halkaya öğrenci olarak katılabilirlerdi. Böylece âlimler bir taraftan kendi bilgisini geliştirirken diğer taraftan da bildiğini kendisinden daha az bilgili olanlara öğretmeye çalışırdı. Ders halkalarında başka bir deyişle ilim meclislerinde hocaların ilgi alanlarına göre dersler verildiği anlaşılmaktadır. Cami ve mescitlerde verilen derslerin belirli saatleri bulunmaktaydı. İlim meclisleri, hocanın müsait olduğu zamana göre ayarlanırdı. Devletten maaş almayan bu dönemin âlimleri aynı zamanda geçimlerini sağlamak durumunda oldukları için sabahtan akşama kadar kültürel faaliyetleriyle ilgilenme imkânı

78 Mehmet Mahfuz Söylemez, "Ebu Hanife'nin Yaşadığı Şehir Kûfe", *İmâm-ı A'zam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Bursa: Kurav Yayınları, 2005, s./ p. 41.

79 Hitti, s./ p. 254.

bulamamışlardır. Sadece zamanı müsait olan ve maddi durumu iyi olan âlimler sabahtan akşama kadar mescitlerde oturup ilmi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Kûfe Camisi'nde ve diğer mescitlerde okutulan derslere baktığımızda başta Kur'an-ı Kerim ve Hadis gibi dini ilimlerin yanı sıra şiir, edebiyat ve eyyâmü'l Arab* ile ilgili sohbetler de yapıldığı görülmektedir. Hatta Emevîler döneminde mescitlerde müzik ve şarkı eleştirilerinin bile yapıldığı ifade edilmektedir. Bu durum ibadethanelerin bugünkü eğitim-öğretim işlevi gören modern okullara benzediğini açıkça göstermektedir. Yine Kûfe'de ilim ile uğraşanların evleri de birer okul işlevi görmüştür. Emevîler döneminde Kûfe gibi bazı şehirlerde kimi ilim adamları evlerini birer dâru'l-kurrâ haline getirmişlerdir. Mescit dışındaki dâru'l-kurrâların erken örnekleri olan bu evlerin kimilerinde zühd ve takva hareketlerinin temellerinin atıldığı ve tekkelerin ilk örneklerinin oluştuğunu söyleyebiliriz. Kûfe kadınlarından Abdurrahman b. Ebu Leylâ, evini kurrâyaya tahsis ederek buraya çok sayıda Mushaf koymuştur. Hatta burada kurrâyaya yemek dahi verilmiştir. Evlerini ilmi bir merkez olarak kullananların yanı sıra işyerlerini de ilim mekânları haline getirenler olmuştur. Kûfe'de ticaretle uğraşan Ebu Hanife'nin dükkânı bir medrese işlevi görmüştür. Böylelikle Kûfe, demografik yapısı ve ekonomik hareketliliği ile bir ilim ve kültür merkezi olduğunu Ebu Hanife gibi yüzlerce ilim adamı yetiştirerek ispat etmiştir.⁸⁰

Sonuç

Irak bölgesi başta Kûfe olmak üzere, Hz. Ali döneminden itibaren oldukça karmaşık bir yapıya bürünmüştür. Nitekim Emevîler, Kerbelâ hadisesinden sonra ortaya çıkan Şii hareketleri ve isyanları bastırmak için sert tedbirlere başvurmuşlardır. Ancak Irak ve Basra bölgesinde çıkan isyanların önüne geçilememesi karşısında Kûfe'de Şia ve Haricilik gibi itikâdi mezhepler doğmuştur. Böylece bu mezhepler günümüze kadar özellikle Kûfe ve çevresindeki dini ve sosyal yapı üzerinde büyük etkiler bırakmışlardır. Ancak

80 ** Cahiliye devri ve İslâmiyet'in ilk yıllarında Araplar arasında meydana gelen savaşlar için kullanılan bir tabirdir.

Söylemez, "Ebu Hanife'nin Yaşadığı Şehir Kûfe", s./ p. 41-45.

Kûfe her ne kadar isyanların merkezi olmuşsa da ilim ve kültürel alanında da büyük gelişmeler kaydetmiştir. Arap, mevâlî ve gayr-i Müslim halktan oluşan Kûfe, çeşitli din, dil ve etnik kökenden insanların bir arada hoşgörüsüyle yaşadığı bir kültür merkezi olma özelliğini göstermiştir. Bu etnik unsurların sahip olduğu farklı din, düşünce ve geleneklerin etkileşimi sonucunda Kûfe'de gramer, kıraat ve bilim gibi çeşitli alanlarda önemli çalışmalar yapılmıştır. Hz. Ömer tarafından buraya gönderilen başta Abdullah b. Mesud ve yüzlerce sahabenin gayretleri sonucunda Kûfe ekolü veya Ehli rey olarak ünlenen fıkıh ekolünün temelleri atılmıştır.

Kûfe, kuruluşundan itibaren bir ilim ve kültür merkez olmasının yanında sahip olduğu stratejik konum ve verimli araziler sayesinde bölgenin ekonomik olarak da gelişmesini sağlamıştır. Özellikle çeşitli meslek ve ticaret faaliyetlerinin yapıldığı Kûfe pazarları iktisadi hayatın canlanmasında önemli bir rol oynamışlardır. Ortaçağ İslâm şehirlerinin en belirgin özelliği olan ticari faaliyetlerde, aynı cins malın ticaretiyle uğraşanların çarşılarda bir arada buldukları görülmektedir. Çarşılar, camiden çıkan cemaatin alışveriş yapması amacıyla genellikle cami etrafında toplanmışlardır. Aynı zamanda bu çarşı ve pazarlar, ticari faaliyetlerin yanında ilmi faaliyetlerinde yapıldığı yerler arasında yer almışlardır.

Kaynakça

- Altınay, Ramazan, *Emevîlerde Gündelik Yaşam*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2006.
- Apak, Adem, *Asabiyyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihindeki Etkileri*, İstanbul: Düşünce Yayınları 2004.
- Arslantaş, Nuh, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları 2005.
- Avcı, Casim, "Kûfe", *DİA*, 2002, XXVI, s./ p. 339-342.
- Aycan, İrfan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *DİA*, XXX, 2005, s./ p. 333-334.
- Aytekin, Ülker, *H. Osman Zamanında Kûfe*, (yüksek lisans tezi, master dissertation), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütuhû'l Büldân*, çev.: Mustafa Fayda, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 1987.
- Can, Yılmaz, "Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM*, 6, 2005, s./ p. 215-235.
- *İslâm Şehirlerinin H. I-III. (M. VII-IX) Y. Y. Fiziki Yapısı*, (doktora tezi, doctoral dissertation), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.
- Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi*, İstanbul: Beyan Yayınları 1996.
- ed-Dakûki, Hüseyin Ali, "Hîre", *DİA*, 1998, XVIII, s./ p. 122-124.
- ed-Dineveri, Ebu Hanife Ahmed b. Davud, *el-Ahbâr et-Trvâl*, çev.: Nusrettin Bolelli ve İbrahim Tüfekçi, İstanbul: Hivda İletişim 2007.
- Erdoğan, Mehmet, "İbn Mesud'dan Ebu Hanife'ye Rey Mektebi", *İmâm-ı A'zam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Bursa: Kurav Yayınları 2005.
- Erkal, Mehmet, "Arşın", *DİA*, III, s./ p. 411-413.
- el-Hamevî, Yakut Şihabuddin Ebi Abdullah b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1979, I-V.
- Fayda, Mustafa, *Hulefâyı Râşidin Devri*, 2. Baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat 2015.

- Fenton, Paul, "Yahudilik ve Tasavvuf", *UÜİFD*, çev.: Salih Çiftçi, 2004, XIII, s./ p. 245-260.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hasan", *DİA*, 1997, XVI, s./ p. 282-285.
- "Hüseyin", *DİA*, 1998, XVII, s./ p. 518-521.
- Furat, Ahmet Hamdi, *Hanefî Mezhebinin İlk Oluşum Dönemi Kûfe Ekolü*, İstanbul: Yalın Yayıncılık 2009.
- Gölcük, Şerafettin, "Cehmiyye", *DİA*, 1993, VII, s./ p. 234-236.
- Gündüz, Şinasi, "Mecûsilik", *DİA*, 2003, XXVIII, s./ p. 279-284.
- Güngör, Erol, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat 1982.
- Gürkan, Salime Leyla, "Talmud", *DİA*, 2010, XXXIX, s./ p. 550-552.
- Hasan, İbrahim Hasan, "Kûfe'nin Kuruluşu", *İslâm Tarihi Ansiklopedisi*, çev.: İsmail Yiğit ve Sadreddin Gümüş, İstanbul: Kayihan Yayınları 1985, I/II.
- Hitti, Philip H., *History Of The Arabs*, London: The Macmillan 1986.
- İbn Battûta, Ebu Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 4. Baskı, çev.: A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2015.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil Fi't Târîh*, çev.: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Bahar Yayınları 1989, II.
- Kahraman, Hüseyin, *Kûfe'de Hadis (İlk Üç Asır)*, Bursa: Emin Yayınları 2006.
- Lewis, Bernard, *Ortadoğu*, 11. Baskı, çev.: Selen Y. Kölay, Ankara: Arkadaş Yayınları 2015.
- *Tarihte Araplar*, 5. Baskı, İstanbul: Anka Yayınları 2003.
- Massignon, Louis, "Tasavvuf", *İA*, 1979, XII, s./ p. 26-30.
- Okudan, Rıfat, "İslâm Toplumunda Zühd ve Zahitlik", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 2005, s./ p. 159-187.
- Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat 2012.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, Ankara: Avrasya Yayınları 2003.

- Sarıçam, İbrahim ve Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 5. Baskı, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları 2011.
- Sırma, İhsan Süreyya, *Emevîler Dönemi Hilafetten Saltanata*, İstanbul: Beyan Yayınları 1990.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, "Ebu Hanife'nin Yaşadığı Şehir Kûfe", *İmâm-ı A'zam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Bursa: Kurav Yayınları 2005.
- "Hz. Hüseyin ve Kûfeliler", *Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 2005.
- *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 2. Basım, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2015.
- Sümer, Faruk, "Dihkan", *DİA*, 1994, IX, s./ p. 289-290.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: İSAR Yayınları 1990.
- Tabari, Abu Jafar Muammad İbn Jarir, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-rusul wa'l-muluk): The conquest of Iraq, Southwestern Persia, and Egypt*, translated and annotated by: Hautier H. A. Juynboll, editorial board: Ihsan Abbas and others, Albany: State University of New York 1989, XIII.
- *The history of al-Tabari (Ta'rih al-rusul wa'l-muluk): Between civil wars: the caliphate of Mu'awiyah*, translated and annotated by: Michael G. Morony, editorial board Ihsan Abbas and others, Albany: State University of New York 1987, XVIII.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasîler Döneminde Fikri Hareketler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları 1986, III.
- "Abbasîler", *DİA*, 1988, I, s./ p. 31-48.
- Yiğit, İsmail, "Mevâli", *DİA*, 2004, XXIX, s./ p. 424-426.
- Yüksek, Ali, "İslâm Hukuk Tarihinde Kûfe'nin Yeri", *Turkish Studies: International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, IX/V, 2014.
- Zettersteeyn, K. V., "Kûfe", *İA*, 1977, VI, s./ p. 964-967.
- "Sa'd b. Ebi Vakkâs", *İA*, 1977, X, s./ p. 18-20.
- Zeydan, Corci, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev.: Necdet Gök, İstanbul: İletişim Yayınları 2012, I.